

Adam Kucharski

Theatrum peregrinandi

Poznawcze aspekty
staropolskich podróży w epoce
późnego baroku

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Adam Kucharski

Theatrum peregrinandi

**Poznawcze aspekty
staropolskich podróży w epoce
późnego baroku**

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIwersYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA
Toruń 2013

Recenzenci

Kazimierz Maliszewski

Kazimierz Puchowski

Projekt okładki wg pomysłu autora

Monika Pest

Na okładce wykorzystano ilustracje z następujących starodruków

przechowywanych w zbiorach specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu:

Martin Zeiller, Matthäus Merian, *Topographia Bobemiae, Moraviae et Silesiae*, Frankfurt 1650;

Kaspar Schott, *Technica curiosa sive mirabilia artis libris XII comprehensa*, Norimbergae 1644;

Reinhold Curicke, *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung*, Amsterdam–Danzig 1687;

Ulisse Aldrovandi, *Serpentum et draconum historiae libri duo*, Bononiae 1640.

Redaktor

Magdalena Szczepańska

ISBN 978-83-231-3099-4

Printed in Poland

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe

Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Toruń 2013

WYDAWNICTWO NAUKOWE

UNIwersytetu MIKOŁAJA KOPERNIKA

ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

REDAKCJA: tel. (56) 611 42 95, fax (56) 611 47 05

e-mail: wydawnictwo@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

DYSTRYBUCJA: tel./fax (56) 611 42 38

e-mail: books@umk.pl

Wydanie pierwsze

Druk i oprawa: Drukarnia WN UMK

tel. (56) 611 22 15

Spis treści

Wykaz skrótów	9
Wstęp	11
Rozdział I	
Poznawczy wymiar peregrynacji staropolskich	31
1.1. Podróże krajowe. Główne kierunki i typy podróży na terenie Rzeczypospolitej jako podstawowe formy szlacheckiej mobilności i stylu życia	31
1.2. Sarmaci w „cudzych krajach”. Peregrynacje zagraniczne i ich rola w kształtowaniu sfery imagologicznej	49
1.3. <i>Homo viator</i> . Staropolskie podróże epoki późnego baroku jako przejawy komunikacji społecznej	67
1.4. <i>Visitando provincias</i> . Podróż nowożytna jako wczesna forma turystyki kulturowej	75
Rozdział II	
Wiedza praktyczna. Pragmatyczny wymiar sarmackiego oglądu rzeczywistości w czasie podróży	111
2.1. Praktyczny wymiar podróżowania	111
2.2. <i>Fabrica mundi</i> – „merkancje rozmaite”. Spostrzeżenia dotyczące poziomu rozwoju cywilizacyjnego zwiedzanych regionów	128
2.3. <i>Architectura militaris</i> . Formy i funkcje fortyfikacji w świadomości staropolskich peregrynantów	152

- 2.4. Cekhauzy i gabinety – broń i przedmioty użytku codziennego.
Sarmata w otoczeniu przydatnych artefaktów 171

Rozdział III

- Piękno różnorakie. Formy i uwarunkowania sarmackiej percepcji estetycznej** 191

- 3.1. Sacrum i splendor. Recepcja sztuki sakralnej w kontekście barokowo-kontrreformacyjnej religijności 191
- 3.2. *Architectura civilis*. Diariuszowe kreacje architektury rezydencjonalnej i publicznej jako wyraz manifestacji potęgi władzy i sławy rodowej 229
- 3.3. „I insze bardzo wyśmienite obrazy, których wypisać niepodobna”. Ekspresja malarsko-rzeźbiarskiej wrażliwości estetycznej 250

Rozdział IV

- Podróżnik w świecie natury. Staropolska optyka postrzegania przyrody i jej miejsca w życiu człowieka** 267

- 4.1. „Kraj wesoły” – utylitarna i estetyczna percepcja krajobrazu w orbicie sarmackich ideałów i realiów życia 267
- 4.2. *Hortus amoenus*. Bywanie w ogrodach jako namiastka sarmackiej idei życia szczęśliwego i sposób oglądu przyrody „udomowionej” 292
- 4.3. *Navigare necesse est?* Deskrypcje morza i żeglugi jako czasoprzestrzeni komunikacji i percepcji 303
- 4.4. Cieplice – podróże do wód. Ewolucja wyjazdów kuracyjnych od nowożytnych podróży leczniczych w kierunku nowoczesnych form turystyki uzdrowiskowej 327

Rozdział V

- Scientia curiosa*. Staropolskie peregrynacje w europejskim kręgu nowożytnej kultury ciekawości** 345

- 5.1. Menażerie i łowy. Wyobrażenia fauny rodzimej i egzotycznej w perspektywie poznawczej i ludycznej 345
- 5.2. *Curiositates et raritates* – sztukamery i skarbcze jako muzea natury, techniki i sztuki 371
- 5.3. Mirabilia i prodigia. Percepcja różnych przejawów niezwykłości natury w optyce mentalności staropolskiej 401

Zakończenie	425
Aneks 1. Tabela zestawiająca relacje podróżników	443
Aneks 2. Zróżnicowanie poznawczych preferencji podróżników	457
Bibliografia	477
<i>Theatrum peregrinandi. Cognitive aspects of old-Polish journeys in late Baroque. Summary . . . . .</i>	<i>521</i>
Indeks osób i nazw etnicznych	523
Indeks nazw geograficznych	551

Wstęp

Zwiedzanie stanowiło nieodłączny fragment każdej w zasadzie podróży. Charakter wyjazdu, zadania stawiane przed podróżnikiem, a także okoliczności zewnętrzne (np. wojny) w dużym stopniu wpływały na jego intensywność. W przypadku niektórych podróży zwiedzanie, którego przebieg i zakres zostały szczególnie uwydatnione w opisach, staje się główną domeną peregrynacji. W innych przypadkach jest tylko jej aspektem przygodnym i ma charakter pobocznej aktywności, bez wyraźnie skryształizowanych celów poznawczych. Widoczny w relacjach podróżnych prymat percepcji wzrokowej w ramach zmysłowego poznawania świata wynikał w dużej mierze ze specyfiki kultury barokowej, w której wizualność oraz spektakularny charakter wielu jej przejawów i wytworów zmuszały do takiego właśnie sposobu ich odbioru oraz interioryzacji.

Badania naukowe nad problematyką staropolskiego podróżnictwa mają bogate tradycje, a jednocześnie przeżywają okres dynamicznego rozwoju wyrażającego się w licznych publikacjach oraz edycjach tekstów relacji podróżnych¹. Kulturotwórczą rolę podróży i sprawozdań podróżnych pod-

---

¹ Zob. *Podróże litewskiego magnata do Gdańska, Człuchowa, a nawet i dalej... Fragmenty „Diariusza” Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” z lat 1721, 1737 i 1752*, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2013; *Dziennik podróży Butlera do Włoch i Niemiec w latach 1779–1780*, wyd. W. Chorążyczewski, A. Pacevičius, A. Rosa, Vilnius 2013; *Dziennik podróży Józefa Jerzego Hylziena z lat 1752–1754*, wyd. S. Roszak, A. Pacevičius, J. Orzeł, Vilnius 2013; S. Gawarecki, *Diariusz drogi. Podróż Jana i Marka Sobieskich po Europie*, opr. M. Kunicki-Goldfinger, Warszawa 2013. Warto w tym miejscu nadmienić również

kreślano już w pierwszej połowie ubiegłego stulecia². Na gruncie polskim za niewątpliwego prekursora szeroko zakrojonych badań imagologicznych oraz zagadnień z dziedziny życia codziennego w podróży należy uznać Antoniego Mączaka³. Jego opracowania dotyczące kulturowych aspektów podróżowania, ukazane z perspektywy europejskiej i oparte w dużej mierze na źródłach niemieckich i angielskich, wyznaczyły nowe kierunki badań⁴. Dotychczasową refleksję naukową dotyczącą podróży prowadzono głównie w kontekście edukacyjno-wychowawczym, podkreślając znaczenie wyjazdów zagranicznych dla wykształcenia i przyszłej kariery synów szlacheckich i magnackich, a nawet mieszczańskich⁵. Badania przebiegu i społecznej roli studiów zagranicznych oraz podróży edukacyjnych objęły XVI i pierwszą połowę XVII w.⁶, a ostatnio także koniec tego stulecia⁷ oraz czasy saskie⁸. Prace badawcze nad zagadnieniem podróży edukacyjnych

---

o inicjatywie wydania drukiem relacji podróżniczych z XVIII w. podjętej wśród historyków wrocławskich i lubelskich (Bogdan Rok, Marian Chachaj, Filip Wolański), która już zaowocowała takimi publikacjami. Zob. T. K. z Radziwiłłów Morawska, *Diariusz podróży europejskiej w latach 1773–1774*, opr. B. Rok, Wrocław 2002.

² K. Hartleb, *Znaczenie polskich dzienników podróży w XVI i XVII w. jako źródeł do ówczesnej kultury polskiej i zachodniej – potrzeba ich wydania*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu (6–8 XII 1925)*, sekcja V, T. 1, *Referaty*, Lwów 1925, s. 1–9.

³ Zob. T. Siewierski, *Antoni Mączak jako historyk podróży*, „Przegląd Humanistyczny” 2011, 1, s. 5–16.

⁴ A. Mączak, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII w.*, Warszawa 1980; tenże, *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*, Gdańsk 1998; tenże, *Peregrynacje. Wojáže. Turystyka*, Warszawa 2001.

⁵ M. Pawlak, *Studia uniwersyteckie młodzieży z Leszna w XVII i XVIII w.*, [w:] *Jan Jonston. W 400 rocznicę urodzin. Europejskość myśli i twórczości Jana Jonstona po czterech wiekach*, pod red. A. Koniora, Leszno 2003, s. 17–46.

⁶ D. Żołądź-Strzelczyk, *Peregrinatio academica. Studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Poznań 1996.

⁷ A. Markiewicz, *Podróże edukacyjne w czasach Jana III Sobieskiego. Peregrinationes Jablonovianae*, Warszawa 2011.

⁸ M. Kamecka, „Do cudzych krajów”. *Edukacyjne podróże szlachty polskiej do Francji w epoce saskiej*, Białystok 2012; taż, „Po naukę świata i ludzi”. *O zagranicznej edukacji Polaków czasów saskich*, [w:] *Między Barokiem a Oświeceniem. Edukacja, wiedza, wykształcenie*, pod red. S. Achremczyka, Olsztyn 2005, s. 38–49.

zaowocowały również opracowaniem takich szczegółowych kwestii jak organizacja nauki w czasie podróży oraz rola preceptorów⁹.

W ostatnich latach wytyczono nowe kierunki badań, akcentujące kulturowe walory podróży polskich. Za sprawą Bogdana Roka we wrocławskim środowisku historycznym zapoczątkowano refleksję naukową nad podróżą ujmowaną w kategoriach poznawczych. Opracowano wiele zagadnień z historii polskich podróży XVIII w., poruszając kwestie związane ze staropolskim oglądem świata¹⁰. Akcentowano znaczenie przestrzeni, w której przebiegała podróż, oraz złożony problem jej postrzegania¹¹. Szczególnym zainteresowaniem badaczy cieszyły się podróże polskie do Włoch¹² i Francji¹³. Znamioną cechą polskich badań nad podróżnictwem epoki przedrozbiorowej było wydobycie głównie miejskiego charakteru tego zjawiska. Z tego względu skupiano się przede wszystkim nad refleksją dotyczącą podróży do wielkich centrów kultury europejskiej, m.in. Paryża¹⁴,

---

⁹ M. Pawlak, *Kilka uwag o opiekunach polskich peregrynantów w XVI i XVII w.*, [w:] *Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem*, Toruń 1993, s. 113–121; M. Kamecka, „Kogo bogowie nienawidzą, tego dozorczą małoletnich uczynili”. *Uwagi o roli gubernera w rodzinie szlacheckiej w XVIII w.*, [w:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX w. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, pod red. C. Kukło, Warszawa 2008, s. 341–352.

¹⁰ Zob. m.in. *Staropolski ogląd świata. Rzeczpospolita między okcydentalizacją a orientalizacją. Przestrzeń kontaktów*, pod red. F. Wolańskiego i R. Kołodzieja, t. 1–2, Toruń 2009.

¹¹ F. Wolański, *Europa jako punkt odniesienia dla postrzegania przestrzeni geograficznej przez szlachtę polską osiemnastego wieku w świetle relacji podróżniczych i geograficznych*, Wrocław 2002.

¹² M. E. Kowalczyk, *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*, Toruń 2005.

¹³ M. Wilczyńska, *Francja i Francuzi w oczach podróżników polskich XVII wieku*, [w:] *Literatura w kontekstach kulturowych. Seminaria staropolskie*, pod red. R. Krzywego, Warszawa 1997, s. 229–255; M. Kamecka, *Francja i Francuzi w oczach podróżników polskich z przełomu XVII i XVIII w.*, [w:] *Anglosasi, Francuzi i Polacy – wzajemny wizerunek dawniej i dziś*, pod red. P. Guzowskiego i M. Kameckiej, Białystok 2005, s. 73–86.

¹⁴ A. Markiewicz, „Miasto wszystkich delicyi pełne”. *Paryż w relacjach polskich podróżników z lat osiemdziesiątych XVII wieku*, [w:] *Sztuka i podróżowanie. Studia teoretyczne i historyczno-artystyczne*, pod red. P. Krasnego i D. Ziarkowskiego, Kraków 2009, s. 107–118; M. Szerszeń, *Radziwiłłowie nad Sekwaną i Tamizą. Karol Stanisław Radziwiłł i Michał Kazimierz Rybenko – spojrzenie ojca i syna*, [w:] *Anglosasi, Francuzi i Polacy*, s. 87–99.

Rzymu¹⁵ i Londynu¹⁶, którym podróżnicy poświęcali najwięcej uwagi z racji najdłuższego pobytu w tych miastach. W ustaleniach badawczych poruszano już częściowo aspekty poznawcze podróży, ograniczone jednak do pojedynczych zagadnień. Należy też dodać, że wiele prac naukowych dotyczących historii podróży koncentruje się na okresie oświecenia. Podjęto również problem zwiedzania jako formy aktywności poznawczej i jej roli w kształtowaniu mentalności w tej epoce¹⁷. Natomiast całościowe ujęcie poznawczego aspektu podróży w okresie dojrzałego i późnego baroku nie zostało jeszcze opracowane. Na tym polu można bowiem odnotować jedynie publikacje poświęcone jednostkowym kwestiom. Dotyczą one podróży do jednego kraju bądź są omówieniem sylwetki percepcyjnej pojedynczego podróżnika¹⁸. W krótkich szkicach zajmowano się do tej pory między innymi podróżną wizją przyrody bliskowschodniej¹⁹ oraz sygnalizowano ważność percepcji podróźnej europejskiego środowiska przyrodniczego w kontekście staropolskiej kultury literackiej²⁰. Badano również zagadnienia przebiegu i chronologii polskich rejsów morskich²¹

¹⁵ A. Sajkowski, *La Rome baroque vue par les voyageurs polonais d'alors*, [w:] *Barocco fra Italia e Polonia*, a cura di J. Ślaski, Warszawa 1977, s. 229–244; B. Rok, *Polskie podróże do Rzymu na jubileusz roku 1700*, [w:] *Dyplomacja, polityka, prawo. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Henrykowi Kocójowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. J. Panica, Katowice 2001, s. 305–311.

¹⁶ A. Kalinowska, „Miasto bardzo ludne, bardzo kupieckie, bardzo nasiadłe...”. *XVIII-wieczny Londyn w relacjach polskich dyplomatów i podróżników*, [w:] *Obrazy stolic europejskich w piśmiennictwie polskim*, pod red. A. Tyszki, Łódź 2010, s. 111–20.

¹⁷ B. Rok, *Rola podróży w kształtowaniu obrazu świata w mentalności polskiej XVIII w.*, [w:] *Między Barokiem a Oświeceniem. Edukacja, wiedza, wykształcenie*, s. 31–37.

¹⁸ M. Kunicki-Goldfinger, *Wstęp*, [do:] T. Billewicz, *Diariusz podróży po Europie w latach 1677–1678*, z rękopisu odczytał, wstępem i komentarzem opatrzył M. Kunicki-Goldfinger, Warszawa 2004, s. 25–70.

¹⁹ A. Żal, *Obraz przyrody w osiemnastowiecznych relacjach podróżnych do Ziemi Świętej*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji Wrocław 23–24 października 2004 r.*, pod red. B. Roka i F. Wolańskiego, Wrocław 2004, s. 289–299.

²⁰ H. Dziechcińska, *Sarmaci wobec przyrody*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego*, t. II, pod red. J. Dumanowskiego, B. Dybasia, K. Mikułskiego, J. Porazińskiego i S. Roszaka, Toruń 2003, s. 159–164.

²¹ J. Pertek, *Polacy na morzach i oceanach*, t. 1: *Do roku 1795*, Poznań 1981.

oraz podróży w terenach górskich Włoch²². W obszarze zagadnień dotyczących percepcji estetycznej podróżników staropolskich uchwytnej w ich relacjach²³ należy wymienić ważne opracowania dotyczące odbioru sztuki włoskiej²⁴ oraz architektury antycznej na terenach zachodniej Europy²⁵. Prowadzono również badania nad recepcją kultury i jej poszczególnych gałęzi, np. muzyki²⁶ i teatru²⁷, w trakcie podróży.

Cechą charakterystyczną polskich badań nad podróżnictwem jest także skupienie się na kwestii podróży zagranicznych i deficyt syntetycznych opracowań podróży krajowych²⁸. Refleksję naukową nad podróżami po terenach Rzeczypospolitej prowadzono głównie z perspektywy relacji cudzoziemskich²⁹, jak również przez pryzmat postrzegania „innego”, „obcego”³⁰, a także ukazania obrazu wybranych regionów³¹. Z tego względu

---

²² M. E. Kowalczyk, *Górskie krajobrazy Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym XVIII wieku*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji*, s. 279–288.

²³ M. Wyrzykowska, *XVI-, XVII- i XVIII-wieczne pamiętniki i diariusze polskiej szlachty jako świadectwo mentalności i stanu świadomości artystycznej*, „Quart” 2007, nr 2(4), s. 45–55.

²⁴ M. Wrześniak, *Roma Sancta. Fiorenza Bella. Dzieła sztuki w diariuszach polskich podróżników do Włoch w XVI i XVII wieku*, Warszawa 2010.

²⁵ M. Rekowska-Ruszkowska, *Le monde antique occidental dans les récits de voyageurs polonais (XVII–XIXe siècle)*, Warszawa 2002, s. 42–49, 69; praca jest reprezentatywna głównie dla XIX w.

²⁶ Z. Chaniecki, *Muzyka w Europie w relacjach polskich podróżników*, Warszawa 2005.

²⁷ A. Sajkowski, *Z teatralnych doświadczeń podróżników polskich do Włoch od XVI do XIX wieku*, „Pamiętnik Teatralny” 1969, t. XVIII, nr 4, s. 487–510.

²⁸ Poza artykułami odnoszącymi się do podróży pojedynczych osób: D. Wereda, *Diariusz podróży Stanisława Samuela Szemiota*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2004, T. 1, s. 49–59; ukazało się też opracowanie, oparte jednak w dużej mierze na relacjach cudzoziemców: K. Oktabiński, *Wojazę po Sarmacji*, Wiązowna 2000.

²⁹ T. Chynczewska-Hennel, *Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców*, Warszawa 1994; J. Jasnowski, *Poland in the eyes of the Western travellers during the period of Grand Tour (1550–1850)*, Copenhaga 2008.

³⁰ M. Kamecka, *L'Autre vu par les voyageurs étrangers visitant la Pologne au XVIIIe siècle*, [w:] *Metamorfozy podróży. Kultura i tożsamość*, pod red. J. Sztachelskiej [i in.], Białystok 2012, s. 36–44.

³¹ A. Kucharski, *Pomorze Nadwiślańskie w świetle wybranych pamiętników podróży (1600–1772)*, [w:] *Miscellanea pomorskie*, pod red. W. Skóry, Słupsk 2008, s. 24–32.